

Duch ve hmotě

Žijeme v rozpolcené realitě. Máme své ideály, představy plány, ovšem skutečnost světa, který nás obklopuje, se s nimi rozchází. Je nám jasné, jak bychom se měli zachovat v určité situaci, ale přesto se zachováme jinak. Zvolíme si svou cestu, ale nečekané překážky nám zabrání po ní jít...

Pustíme se do práce a teprve potom zjistíme, že naše schopnosti na ni nestačí. Pochopíme hlubokou pravdu a pak se z ní vyklube neméně hluboký omyl. Selháváme, nestíháme, mýlíme se. Avšak i kdybychom se oprostili ode všech nedokonalostí a omylů, zůstáváme podřízeni zákonům fyzického bytí; chceme-li ve světě působit, musíme dbát o svou tělesnou schránku, živit ji a chránit před zničením. Toužíme po svobodě, toužíme být pány svého osudu, toužíme proměňovat svůj díl světa k obrazu svému, ale okovy pozemských nutností nám v tom brání.

Odedávna cítili lidé tento rozpor, odedávna je provázelo vědomí, že se vnitřní skutečnost duše a světa kolem nás rozcházejí. V závislosti na měnících se světónázorech dostávaly obě skutečnosti různá jména – duch a hmota, já a svět, vědomí a bytí, subjektivní a objektivní realita. Základní rozpor v jejich vztahu byl však stále týž a táž byla i touha tento rozpor pochopit a řešit.

PROŽITKY DUCHA

První pohled na vztah ducha a hmoty, vnitřní a vnější reality, může svádět k dojmu, že okolní svět je reálnější než obsah našeho nitra. Kámen, jehož jsme si na cestě nevšimli, není přítomen v našem vědomí, a přesto o něj můžeme snadno zakopnout, vznešené myšlenky dokážeme překonat hrubou fyzickou silou, sebestatečnějšího lidského ducha lze zbavit všech pozemských možností tím, že zničíme jeho tělo. Od těchto reálných zkušeností je už jen malý krůček k filozofické myšlence, že nositelkou skutečnosti je hmota a duch že se z hmoty pouze odvozuje.

Zdržíme-li se ovšem na okamžik filozofických spekulací a pokusíme-li se popsat vztah ducha a hmoty tak, jak jej opravdu vnímáme, začne se náš pohled rychle měnit. Především si všimneme, že je mnoho situací, kdy zcela přirozeně přiznáváme větší realitu myšlence než smyslové skutečnosti. Člověk, který se rozhodne k činu na základě úvahy, považuje vlastní myšlenky za skutečnější než zevní popud; pro zemědělce, který zrno zasije, místo toho, aby je hned spotřeboval, je představa budoucí úrody skutečnější než okamžitá fyzická potřeba; stavitel domu se neřídí současným stavem věcí, ale plánem dosud neexistující stavby. Celá lidská civilizace je založena na tom, že alespoň občas dáváme přednost myšlenkám před tím, co právě vnímají naše smysly.

Druhé důležité pozorování, které můžeme udělat, se týká nesamostatnosti hmoty v našem prožitku. Hmotu totiž vnímáme jen skrze svého ducha. Neviděný kámen na cestě, o nějž náhle zakopneme, tím vstupuje do našeho vědomí; jen díky našemu duchu, který náraz nohy do kamene vnímá, se o kameni něco dozvídáme; o kameni, kterého jsme si svým duchem nevšimli, nemůžeme říci, zda vůbec existuje. Hmotu nemůžeme vnímat bez ducha, ducha bez hmoty však zažíváme třeba v meditaci,

v hlubokém snu nebo i ve zcela všední situaci, kdy se pohroužíme do svých myšlenek a úvah a přestaneme na chvíli vnímat své okolí. Duch je tedy v našem vnímání prvkem samostatným a nevyhnutelným, zatímco hmota se jeví jako nepovinný dodatek. Další vlastnost, jíž duch převyšuje hmotu, je trvalost. Víme, že všechno hmotné pomíjí; sebetvrdší kámen se jednou rozpadne, sebepevnější nástroj se jednou opotřebuje, sebelépe udržované tělo jednou podlehne smrti. Zanikat mohou i jsoucna duchovní, ovšem jejich zánik není nutný – hmotná skutečnost, která ztělesňovala určitou myšlenku, je sice odsouzena k tomu, aby jednou zanikla, ale myšlenka sama může být ztělesněna i jinou hmotnou skutečností. Zbořený dům může být opět postaven podle téhož plánu. Ve stroji, jehož součástky se postupně opotřebovávají, můžeme jednotlivé díly postupně nahrazovat novými, protože známe myšlenku, která je vytvořila. Člověk, jehož tělo dosluhuje, může svůj duchovní odkaz předat svým žákům a následovníkům a uchránit ho tak zániku, k němuž jsou odsouzeny všechny hmotné věci.

Konečně si můžeme všimnout, že duch je na hmotě podstatou nezávislý. Duchovní skutečnosti – např. zákony matematiky a logiky – trvají bez ohledu na to, zda existuje hmota, která by je mohla vyjádřit. Pythagorova věta, vyjadřující vztah mezi délkami stran pravoúhlého trojúhelníka, platí stále, i když neexistuje žádný trojúhelníkový předmět, ba i když zemřou všichni lidé, kteří ji znají. Duch jestvuje sám o sobě – hmota jeho bytí zpestřuje, ale není jeho podmínkou.

Srovnání ducha a hmoty z pozice bezprostředního pozorovatele vyznívá jasně ve prospěch ducha. Skutečnost ducha je přinejmenším stejně skutečná jako skutečnost hmoty; duch na rozdíl od hmoty dokáže vystupovat samostatně a nemá omezené trvání, duch existuje nezávisle na hmotě. Vrátime-li se krátce na úroveň filozofických úvah, můžeme říci, že duch má charakter původní substance, z níž je hmota pouze odvozena.

SKEPTIK TÝRAJÍCÍ HOUSLISTU

Dosavadním pozorováním ducha jsme dospěli k jeho prvotnosti vůči hmotě, nezjevil se nám ale ještě důvod selhání a omylů, slabostí a nemocí, střetů ducha s hmotou. Už sama jejich existence je argumentem proti samostatnosti a nezávislosti ducha. Ještě vážnější námitka plyne ze skutečnosti, že hmotnými účinky zvenčí můžeme ovlivňovat jeviště ducha v nás – lidské vědomí. Zemře-li člověk, nejeví už žádné známky duševní činnosti; onemocní-li chorobou nervové soustavy, může se změnit nejen celé jeho jednání, ale i smýšlení a mravní přesvědčení; rovněž operace nebo drogy mohou ovlivnit funkci mozku a vyvolat předem odhadnutelné duševní změny. Může být hmota odvozena z ducha, ba můžeme vůbec mluvit o samostatném bytí ducha, když je duch tváří v tvář hmotě často tak bezmocný?

Představme si hudebníka, třeba houslistu. Ten potřebuje housle, aby mohl projevit své umění. Je-li velký virtuos, dokáže krásně zahrát i na špatné housle; neumí-li dobře hrát, ani nejdražší nástroj mu nenahradí chybějící dovednost. Bez nástroje je však ztracen neumětel i mistr – nemá možnost předvést, co umí nebo neumí, a skeptický divák si může myslet, že veškeré houslistovo umění je obsaženo v houslích. Tuto domněnku by si surový skeptik mohl potvrdit experimentem, kdy by hrajícímu houslistovi vytrhl housle z ruky, hodil je na zem a rozšlapal je – s poukazem na houslistu, který po tomto zásahu není s to zahrát ani notu, by pak

mohl housle označit za prvotní jsoouco, z něž se houslista dodatečně odvozuje. Svě teze by mohl doložit i dalšími pokusy – kupříkladu by houslistovi housle jen lehce nakrápl, a pak ověřil, že houslista hraje poněkud nakráple; nebo by z houslistova nástroje odebral jednu strunu, a utvrdil by se v tom, že na takto upravený nástroj houslista není schopen zahrát určité tóny; nebo by nebohému umělci vyměnil všechny struny na houslích za struny na violu, a konstatoval, že takovýto zásah vede houslistu ke změně barvy a výšky zvuku.

Podobně jako vztah mezi houslistou a houslemi můžeme chápat i vztah mezi lidským duchem a tělem, mezi vědomím a mozkem. Duch potřebuje svůj nástroj, aby se mohl ve fyzickém světě projevat. Tímto nástrojem je mozek a v širším smyslu celé lidské tělo. Poškození, ovlivnění či dokonce zničení mozku vede zákonitě ke změnám nebo zániku působení ducha ve viditelném světě. Argumentovat touto skutečností proti existenci nebo prvotnosti ducha by však bylo stejně pošetilé, jako popírat houslistu, kterému skeptik rozšlapal housle. Skutečnost, že hmotnými zásahy lze ovlivňovat fyzické projevy ducha nebo že duch je ve svém působení omezen možnostmi hmoty, tedy neubírá nic našemu pozorování samostatnosti a nezávislosti ducha.

DUCH TVŮRCE A ZAJATEC

Pozorujeme-li vztah ducha a hmoty z hlediska svého vlastního prožitku, docházíme k přesvědčení, že duch má nad hmotou převahu – vždy nám zprostředkuje všechny vjemy hmoty, je trvalejší než hmota a obejde se bez ní. Podíváme-li se však na tentýž vztah z hlediska světa, který nás obklopuje, musíme své poznatky doplnit o nezanedbatelné dovětky: ano, duch nám zprostředkuje všechny vjemy hmoty, ovšem užívá přitom hmotných nástrojů; ano, duch je trvalejší než hmota, ovšem teprve ve spojení s hmotou má jeho trvalost smysl; ano, duch se obejde bez hmoty, ovšem jen potud, dokud nechce viditelně působit. Duch má sice již ze své podstaty nad hmotou převahu, ale hmota je nástrojem, bez něhož se duch nedokáže projevit.

Pozorujícíe ducha, vidíme ho vždy jen při práci s jeho hmotnými nástroji – mozkem, tělem a technickými pomůckami, které vytvořil, aby rozšířil svou působnost. Lidské tělo se zprvu zdá být duchu prostě dáno, zatímco zevní pomůcky a nástroje si duch tímto tělem vytváří zcela svobodně. Na hranici obou je lidský mozek, který je nám sice dán spolu s tělem, ale jeho stavba se dotváří právě činností ducha – tím, že myslíme, budujeme ve svém mozku struktury, které nám myšlení usnadňují. Dítě přichází na svět s mozkem ještě nestrukturovaným; teprve duševní činností se v mozkové kůře vytvářejí spoje mezi jednotlivými buňkami a tím i prefabrikují schémata našeho budoucího myšlení.

Zde se ovšem ukazuje výrazné omezení, jemuž tvůrčí svoboda ducha při dotváření mozku podléhá. Čím více struktur jsme si v mozku vytvořili, tím méně je dokážeme měnit. Nestrukturovaný mozek dítěte je tvárný a schopný přijímat takřka všechny myšlenkové formy; letitou duševní činností utvářený mozek dospělého však nové formy přijímá jen s největší námahou, protože s každou novinkou musí přetvářet i struktury dosavadní. Mozek nám během života „tělovatí“ – z plastického nástroje se stává zděděná a dále neměnná část našeho těla. Víme, jak dobře se malé děti učí kupříkladu cizím jazykům, když je kolem sebe slyší; jejich schopnost přijímat nové formy jim umožňuje zvládnout jakýkoli cizí jazyk tak, že ani rodilí mluvčí si nejsou jisti, zda dítě není jejich krajanem. Jako dospělí jsme již omezeni svou mateřštinou

a dalšími jazyky, které jsme se naučili v dětství; ony nám dávají k dispozici schémata, podle nichž jsme schopni se při použití dobré metody naučit z nového cizího jazyka za pouhých několik týdnů tolik slovíček a mluvnice, kolik by se malé dítě učilo tři roky, ovšem jen těžko se zbavujeme jazykové logiky a výslovnosti, jimž jsme přivykli jako děti.

Při zacházení se zevními nástroji a pomůckami se cítíme o něco svobodnější. Můžeme si je vytvářet zcela dle své potřeby a vkusu, můžeme je bez omezení přetvářet, můžeme je kdykoli zase odložit. Ovšem už u nejjednodušších pomůcek nám hrozí, že tuto počáteční svobodu ztratíme. I prostý papír, na nějž si občas zapisujeme, co nechceme zapomenout, se pro nás jednou může stát tak nepostradatelným, že se bez něj opravdu neobejdeme; náš duch si zvykne odkládat si informace na papír tak, jako si odkládá informace do mozku; budeme na tomto druhu pomůcky čím dál tím závislejší; budeme ji rozvíjet a strukturovat, změní se nám pod rukama v kalendář a adresář, v různé papírové a později elektronické záznamníky, ale už ji nikdy nebudeme moci odložit. Mohli bychom říci, že zevní pomůcky tak postupně „mozkovatí“. Že mohou, právě jako mozek, též dále „tělovatět“, o tom nás přesvědčují děsivé příklady těch, kdo už se nejen neobejdou bez určitých pomůcek, ale přestávají být i schopni změnit uspořádání šatníku nebo typ mobilního telefonu.

Lidský duch, pyšný vládce nad hmotou, se tak před našima očima stává jejím největším zajatcem. Původně svobodně volené formy se proměňují v předurčená schémata, svobodně uchopované nástroje se stávají nevyhnutelnou součástí jeho tělesného bytí. Dá se tento zprvu hrozivý děj zvrátit nebo proměnit v duchovní dobro? Je to, co se již stalo tělem, odsouzeno jen ke hmotnému zániku ve své neměnnosti, nebo má člověk možnost svou tělesnost znova zduchovnit? Existuje pro nás ještě cesta do svobody?

Milan M. HORÁK

Autor je farářem Obce křesťanů.